

III

ŽIVOT TEORIJE

MISAO ZORANA ĐINĐIĆA: FILOZOFSKE I POLITIKOLOŠKE PERSPEKTIVE

Povodom 20 godina od smrti dr Zorana Đinđića, Laboratorija za istraživanje socijalizma i (post)jugoslovenske studije (YugoLab) Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, u saradnji sa Fakultetom političkih nauka – Centrom za studije demokratije i Fondacijom Fridrih Ebert, organizovao je 7. marta 2023. okrugli sto pod nazivom „Misao Zorana Đinđića: filozofske i politikološke perspektive”. Skup je imao nameru da iz različitih uglova predstavi i kritički razmotri osnovna filozofska stajališta Zorana Đinđića, njegovu recepciju u jugoslovenskoj i srpskoj javnosti. Uporedo sa osnovnim filozofskim postavkama i politikološkim refleksijama, na skupu je bila problematizovana Đinđićeva javna angažovanost, od uloge kritičkog intelektualca u autoritarnom poretku, sve do aktivnog bavljenja politikom u periodu postsocijalističke tranzicije. Učesnici na skupu bili su dr Petar Bojanić (Institut za filozofiju i društvenu teoriju), dr Novica Milić (Fakultet za medije i komunikacije), dr Lino Veljak (Filozofski fakultet u Zagrebu), dr Aleksandar Molnar (Filozofski fakultet u Beogradu), dr Aleksandar Miletić (Institut za noviju istoriju Srbije), dr Ivica Mladenović (Institut za filozofiju i društvenu teoriju), dr Bojan Dimitrijević (Institut za savremenu istoriju), dr Slaviša Orlović (Fakultet političkih nauka) i dr Dunja Melčić. Priloženi referati dela učesnika predstavljaju doprinos temi intelektualne biografije dr Zorana Đinđića, podstičući na buduća istraživanja i radove.

Petar Bojanić

Naučni savetnik

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Univerzitet u Beogradu

Gazela Pudar Draško

Viša naučna saradnica i direktorka

Instituta za filozofiju i društvenu teoriju

Univerzitet u Beogradu

„Oslonimo se jedan na drugoga i dozivajmo se u tami”: Misao Zorana Đinđića

Dvadeset godina nakon tragičnog događaja, ubistva premijera Zorana Đinđića, filozofa koji je kratko radio na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, naše društvo je u goroj situaciji nego što je bilo te 2003. godine. To je bio povod da na jednom mestu saberemo i objavimo nekoliko radova koji predstavljaju Đinđića kao akademsku ličnost, filozofa, i Đinđića kao javnog delatnika i političara. Figura Zorana Đinđića, i to je još jedan razlog da sada na ovom mestu progovorimo o njemu, kazuje nam mnogo toga o društvu uopšte. Iako svi mi priželjkujemo da naše društvo bude institucionalno i demokratski uređeno, uloga aktera u njemu i dalje je izuzetno važna. Da li su Đinđićeve misli i akcije odredile pravac razvoja Srbije? Ili su to pokušale i u tom pokušaju, ili upravo zbog tog pokušaja, bile prekinute?

Đinđić je najbolji događaj na našoj političkoj sceni u poslednjih dvadesetak godina. Neko će se zapitati „Ko smo to mi, šta je to događaj, kako ga definisati i šta to znači – događaj Đinđić?”. Neko će reći da se u ovakvom okruženju i nije bogzna šta dobro dogodilo, te da se u paklu i ne može praviti lestvica najboljih događaja. Mislimo da stvari stoje suprotno: pakao je upravo i smišljen da se u njemu stvari rangiraju i da se prave finese i nijanse. Zoran Đinđić svojom pojavom nadilazi i finese i nijanse. Ono najbolje što nam se desilo je, nažalost, kratko trajalo.

Ovim prilozima želimo da tematizujemo Đinđićevo prisustvo ne samo u našoj instituciji već i u svesti njegovih savremenika, od kojih mnogi često nisu imali razumevanja za njegov filozofski rad, a pogotovo ne za njegov politički angažman. Želimo da doprinesemo rasvetljavanju pojave da neko mlad, još neformiran kao filozof, nešto čita pa zapadne pod uticaj i želi da o tome govori s drugima, da sluša i istomišljenike i neistomišljenike, da bi ga na kraju i jedni i od drugi osporavali. Prvo čega se jedan od potpisnika ovog uvodnog teksta seća sa studija filozofije, jeste savet da Đinđića, tog mladog Đinđića koji se nedavno bio vratio iz Nemačke, ne treba

čitati. Protiv njega su pisani tekstovi pod pseudonimom. No, Đinđić je bio savršen, genijalan kritičar Praksisa, koji sintagmom „teologija revolucije” direktno cilja na Gaju Petrovića. Polemisao je i sa intelektualcima koji nisu pripadali levoj orijentaciji. Pored ostalih, i sa Nikolom Miloševićem, čiju je advokatsku logiku nazvao galerijom sofizama. Ukupno gledajući, Đinđić ovde nije dobro pročitan ni temeljito istražen. Da je makar neko posegao za tekstovima u *Studentu* i njima se ozbiljno pozabavio, našao bi odgovore na mnoga pitanja.

Može se čuti da je Đinđić, koji je filozofiju napustio sa 36 godina, bio prebrz, da je bio makijavelista, šmitovac, da je predstavljao eksces. Čak i oko njegovog doktorata u Konstancu prepričavaju se razne priče. O Karlu Šmitu Đinđić piše sa značajnom rezervom; konačno, piše i o zločinima koje Šmit ne vidi, o njegovom slepilu. Mnogo je smutnije, preuveličavanja i neistina isprepletano u vezi s tim poslednjih godina. U ličnoj biblioteci Zorana Đinđića se, ironično, nalazi jedna jedina knjiga Karla Šmita. Koliko je bio brz u životu, toliko se Đinđić usporava nakon smrti. Jer šta opravdava činjenicu da dvadeset godina posle njegove smrti pomenuta biblioteka nije čak ni popisana?

I šta uopšte znači biti brz u politici? Ko je brz – ima kratke rokove. Njega i njegov tim u Vladi Srbije lomili su pritiscima u vezi sa saradnjom sa sudom u Hagu, rešavanjem pitanja Kosova i nemirima na jugu Srbije, ubrzavano je i rešavanje odnosa sa Crnom Gorom u zajedničkoj državi, pritiskala su ga socijalna očekivanja građana, rušile su ga nerasformirane stare strukture koje su se vezale za savezni centar i drugog filozofa prava koji je izašao sa Instituta – Vojislava Koštunicu. NATO, Amerika, Zapad, imali su svoja očekivanja, uplela se i horizontala levo-desno... Na razne načine su ga gurali, ubrzavali ga sa strane, da bi ga naposletku i ucenjivali.

Godine 2006. Nenad Prokić piše u NIN-u da je Đinđić bio makijavelista i decezionista, a slično tvrdi i Aleksandar Molnar 2010. u *Pešcaniku*. Ta tvrdnja predstavlja neistinu. Makijavelista i decezionista u ovoj zemlji bio je samo i isključivo Vojislav Koštunica, i to zato što mu je tim bio takav, potpuno spreman za neprincipijelne odluke, za ono uvek prikladno situaciji i političkom interesu. I, naposletku, kako neko ko je na vlasti bio celih 26 meseci, kao Đinđić, u periodu strašnog napora da se sanira urušena privreda i država, može da bude makijavelista? Đinđić je zaista bio eksces, jer je kratko trajao, jer je bio preteran (kao iznenadni, intenzivni udes), jer je prošao.

Kad je prva delegacija Vlade Srbije otišla u Ameriku, pošto je Đinđić postao premijer, on je u slobodno vreme odlazio da kupuje knjige, jer je tad učio engleski i savladao ga veoma brzo. I kada pogledate, među njegovim knjigama na policama mnoge su na engleskom jeziku.

U posljednjem poglavlju svoje knjige *Subjektivnost i nasilje* (1982, s. 237), koja takođe nije pročitana kako treba, koja uopšte zapravo nije ni čitana, a predstavlja možda nešto filozofski najinspirativnije napisano na srpskom jeziku, Đinđić citira Helderlina: „Bez slave i usamljen, vraćam se i lutam domovinom, koja se kao groblje prostire unaokolo, i može da me očekuje nož lovca, koji nas Grke kao šumsku divljač drži sebi za zabavu.” Onda, na samom kraju knjige, citira Prudona, jedno njegovo pismo iz 1860. godine: „Nemam iluzija i ništa ne očekujem. Ne, ne, kraj propadanja nije moguće sagledati. Ono se za jednu ili dve generacije neće ublažiti, to je naša sudbina. Nećemo doživeti delo nove epohe. Borićemo se u potpunom mraku. Moramo se navići da to primimo bez preterane tuge. Oslonimo se jedan na drugoga i dozivajmo se u tami.” To je kraj *Subjektivnosti i nasilja*. Borićemo se, kaže, u potpunom mraku, i moramo se navići da to primimo bez preterane tuge. To znači da postoji kvalitet tame i da nije svaka tama ista. Nije ista tama u šibici, kod šibicara, i tama koju ovde predviđa Đinđić. Zoran Đinđić je imao preduzetnički duh, svakako, i trgovao je, ali nije bio šibicar. On dakle sledi jednu tamu koja je malo veća, jer Prudon, kojeg Đinđić evocira, vidi jednu posebnu vrstu tame u kojoj je moguće raspoznati se, u kojoj još uvek postoji neka nada. Kada bi se danas opet ovde pojavio, Đinđić bi sasvim sigurno video isto ono o čemu govori u jednom intervjuu sa Žižekom 1999. godine – potencijal za pozitivni razvoj u Srbiji. On bi isto to rekao i danas. Mi treba samo da se zapitamo šta je posredi, naivnost filozofa, ili ipak nešto drugo? Šta je to?

Dunja Melčić

Frankfurt, Nemačka

Bilješke o karakteru Đinđićevog filozofsko-znanstvenog rada

Ovdje se bavim pitanjem kako okarakterizirati znanstveni put Zorana Đinđića. Nekad su se mogle čuti poneke sumnje u temeljitost njegovog znanstvenog rada. One su neutemeljene. On je svojim znanstvenim nakanama pristupao s velikom pažnjom; temeljito je proučavao potrebnu literaturu, korigirao i preispitivao vlastite rezultate, uzimao ozbiljno primjedbe i kritiku na znanje i nije se klonio diskusija. Stranice i stranice je ispisivao dok ne bi došao do verzije koja ga je zadovoljavala. Ono što je odstupalo od prosječnog akademskog habitusa bile su okolnosti njegovog života u tom studentskom periodu. Zato opisujem neke od markantnijih faza iz tog perioda. To, čini mi se, indirektno govori u prilog tvrdnje o ozbiljnom načinu njegovog intelektualnog rada, jer su drugačije spekulacije možda potaknute

njegovim nekonformnim ponašanjem. Donedavno jedva se tko, koliko mi je poznato, znanstveno bavio njegovim djelom.

Inzistiram i na sekundarnim vrlinama u produkciji znanstvenih sadržaja, iako se to u Njemačkoj smatra samorazumljivim, jer se u Đinđićevom srpskom okružju, naprotiv, takvi standardi mahom nisu držali obligatnim. Zbog toga govorim o kulturi znanstvenog rada i uopće intelektualnog diskursa kojoj je Đinđić pripadao. Ali u sredini u kojoj takve kulture nedostaje, njegove su kvalitete uvelike ostale neprepoznate.

Zatim opisujem neke sklopove njegovog intelektualnog razvoja u kojima su određena djela imala prepoznatljivu ulogu. Budući da se ne bavim istraživanjem Đinđićevog djela, opisujem ono što znam iz davnog iskustva. Ponudene skice govore o Đinđićevoj posvećenosti znanstvenom i temeljitom pristupu filozofskim pitanjima.

Srpska intelektualna, kulturna i naročito akademska scena nisu mi baš dobro poznate, tek neki površinski dojam navodi me na pomisao da prema Đinđićevom naučnom opusu na njoj postoje sumnje – rasprostranjene a neutemeljene. Dojmu određene neozbiljnosti doprinio je i sam Đinđić kao doktorand za vrijeme studija u Konstanzu svojim nekonformističkim ponašanjem. Ta nekonformnost bila je tek blagi otklon od uobičajenog načina studiranja i rada na doktorskoj tezi koji se u pravilu protežu po nekoliko semestara, a ponekad i godina. On je zadovoljavao bitne znanstvene kriterije, a to je temeljno poznavanje odgovarajuće literature te tzv. „stanja istraživanja” („Stand der Forschung”) kojemu trebaju biti prilagođeni kako tema tako i oblikovanje znanstvenog rada. Njegov mentor, prof. Albert Wellmer, u tom smislu nije imao zamjerki, ali je smatrao (i ne samo on) da Đinđić ne bi trebao žuriti, već uzeti si vremena za strpljivo dotjeravanje teksta. Brzina promocije se ne smatra nekom izuzetnom zaslugom. Možda je Đinđić mislio drugačije, ali to nije bilo bitno. Njegova odluka da u godinu dana postigne promociju sa svojom doktorskom tezom – uzimajući to gotovo kao neku sportsku disciplinu – proizlazila je iz njegove prekarne egzistencijalne situacije. Kod kuće nije imao nikakve šanse dobiti bilo kakvo namještenje. Čak se bio javio na natječaj u nekoj provincijskoj gimnaziji, gdje je imao sreće da su ga samo odbili nakon što im je na pristupnom razgovoru na pitanje da li je u Partiji, glatko slagao da jeste – što se naravno moglo vrlo brzo provjeriti. Imao je i sreće da je u Beogradu imao puno poznaničkih i prijateljskih veza s raznim redakcijama i tako mogao objavljivati – od prijevoda do autorskih tekstova. To mu je bio jedini financijski izvor. Na Filozofskom fakultetu je imao nekakav status s nekim prijavljenim istraživanjem (u koje vrijeme i druge detalje ne znam), ali nikakvo namještenje ni ikakve stalne prihode. Đinđić svakako nije mogao strpljivo studirati četiri do šest semestara u Konstanzu i u miru pisati

disertaciju kao npr. netko tko bi imao neku stipendiju. To je bila jedna strana njegovog egzistencijalnog škripca, a druga je bila to da je u jesen 1979. morao u vojsku – što je za njega bio ultimativni termin. Odnosno, nije baš morao, ali mu nije bilo zamislivo da se ne odazove pozivu i faktički dezertira. Za Đinđića je to *mogla* biti jedna opcija. Sâm otpor služenju vojske u SR Njemačkoj nije bio priznat kao razlog za dobivanje političkog azila, ali ga je on kao progonjeni politički disident bez daljnjeg mogao dobiti. Tog ljeta, prije nego što se vratio u Beograd (da ide u vojsku) bili su ga – po pričanju susjeda – proglasili za državnog neprijatelja br. 1 (zajedno s nekim slovenskim akcionistima tog vremena). Na sreću, to je bila vjerojatno više neka ljetna režimska medijska tema. Odluka za politički egzil bila je tada sudbinska, već zbog toga što je značila ili – ili. Koliko se sjećam, Đinđić o opciji azila niti je razmišljao, niti je htio o tomu raspravljati. Prof. Wellmer nije imao pojma o tim sudbinskim graničnim točkama, ali je ipak pristao na Đinđićev vremenski plan. Inače, u pravilu, doktorandi ne dolaze s već manje-više gotovom tezom, nego odaberu neku temu za promociju, uglavnom na sugestiju mentora, nerijetko vezano za neki njegov već postojeći veći projekt.¹

Osim toga, Đinđić je zaista imao sreće sresti osobe koje su mu na razne načine mogle i htjele pomoći: financijski, smještajem, savjetima i – ne manje važno – intelektualnom otvorenošću, spremnošću na raspravu, upuštajući se otvorenim uhom u diskusije i sl. Đinđić je time stekao i značajno obuhvaćajuće iskustvo živeći u jednom segmentu njemačke onovremene sadašnjosti, koja je bila intelektualno intonirana i prožeta univerzitetkim stilom. U to spada i normalna njemačka svakodnevnica, koju čine osobe njemačkog i nenjemačkog porijekla, ali svejedno ona sa svojim standardima, kulturnim, običajnim i ritualnim pravilima ostaje njemačka, točnije zapadnonjemačka. Vjerojatno je puno toga bilo za njega novo, ali – sudim – na neprimjetan način (u prijateljskom društvu) uz meku prilagodbu, to je prestalo biti. U to pripada i kultura znanstvenog rada, a i ona se uči na takav neprimjetan način. Što se zahtjeva i očekuje od nekog znanstvenog

1 Iz nekih priloga na ovom „okruglom stolu” doznala sam da u beogradskim krugovima kruže razne verzije o tomu kako je Đinđić došao u kontakt s prof. Wellmerom. Tomu se može 80%nom sigurnošću protusloviti. Od beogradskih profesora on nije dobio neku veću pomoć, osim vjerojatno neke pisane preporuke. Uglavnom su oni na više načina njega iskorištavali. Đinđić je Jürgena Habermasa naime upoznao na Korčuli, tj. u „Ljetnoj školi” i ovaj mu je dao adresu na koju da mu se javi ako dođe u Njemačku. Mogao je neki od beogradskih profesora u tom susretu posredovati, ali nije morao: kao progonjeni student, imao je sâm veliki bonus, bez obzira tko ga je mogao predstaviti. Habermas međutim tada nije imao mogućnosti primiti još jednog doktoranda i preporučio ga je zbog toga prof. Wellmeru u Konstanzu. Nakon Habermasove preporuke, neke daljnje „veze” preko beogradskih profesora sigurno nisu bile potrebne.

rada, to onda znaš čak i ako više pojma nemaš kako si naučio. Đinđićeva disertacija i drugi filozofski radovi iz navedenog vremena pokazuju pripadnost toj kulturi znanstvenog diskursa.

Kad neki fenomen ili neka praksa postanu tako samorazumljivi i neprijetljivi da ih nije lako spoznajno razaznati, dobro je baciti pogled na njihove deficijentne moduse. Na primjer, u nekim sredinama upadaju u oči publikacije koje vrve svim mogućim vrstama grešaka: tobože znanstvenim radovima, nedostaju za njih standardno elementarne komponente, recimo za početak ono što se zove znanstveni aparat – točne napomene (fussnote), indeksi ili registri itd. (ovisno o istraživanju apendiksi). Česti nedostaci: diskurs potkrijepljen argumentima, prononsirana karakterizacija polazišta i pitanja u kontekstu modernih istraživanja iste domene, poznavanje relevantne literature uz egzaktne reference. Poanta je više u tomu da je naučan i intelektualan domet Đinđićevih tekstova koji su se odlikovali tim kvalitetama u velikoj mjeri ostajao neprepoznat. Pamtim to iz kratkog boravka u Beogradu 80-ih; među zaista imponirajućim brojem Đinđićevih tadašnjih poznanika – od Dobrice Ćosića, Ljube Tadića, do nekih Avramovića, Vučelića, Mićunovića (tih imena se još sjećam) – bio je tek manji broj onih koji su, kao Ivan Čolović, Srđa Popović, Dušan Veličković, ostavljali utisak pripadanja zajedničkom intelektualno-kulturnom miljeu. Ako se ne varam, s ovima je surađivao, a sa onima prvospomenutim i nije baš. Od onih prvospomenutih možda i nisu baš svi bili naročito tužni nakon Đinđićevog smaknuća. Ovo zvuči više kao anegdota, ali ipak ima smisla ako znamo da se sve navedene osobe bave proizvodnjom i objavljivanjem tekstova koji svjedoče i o kulturnim razlikama. Đinđić je ignorirao razlike u naznačenom smislu; čak kad je otkrio da je njegov „vrlji profesor” u nekoj „svojoj” knjizi prepisao oko polovice iz knjige poznatog pravnog teoretičara Hansa Kelsena (vjerojatno: *Reine Rechtslehre: Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik*), nije istome dao naslutiti da je prozreo njegovu prijevaru! Možda se na to poslije – kad je nastupilo vrijeme neprijateljstva – vratio, ali ipak, moglo bi se zamisliti da između okolnosti da se takve zloupotrebe mogu dešavati pa zataškati ili ignorirati i toga da se vrijednosti nekih kvalitetnih tekstova kao takve ne zapažaju niti prepoznaju, postoji neka korelacija.

Toliko o sekundarnim vrlinama znanstvene kulture u koju naravno spada u prvom redu da istraživanja, rasprave, elaborati, tekstovi svih vrsta raspolažu dokazivom i pokazivom, ocjenjivom sadržajno znanstvenom kvalitetom, da otkrivaju nešto novo, da doprinose spoznaji i metodi itd. U sferi društvenih znanosti, tzv. *scholarship*, na anglosaksonskom području, kriteriji su, za razliku od prirodnih znanosti, vrlo raznoliki. Đinđićev rad nije bio tipično istraživački *scholarship*, tipično u smislu nekih filozofsko-historijskih

istraživanja, pisanja monografija, otkrića iz arhivske građe, socioloških studija baziranim na empirijskim istraživanjima, podrobnih pregleda neke epohe ili razvoja nekih spoznajno-teorijskih stajališta. Njegovi tekstovi su pisani iz filozofske pobude i s filozofskom namjerom; njihova okosnica su inicijalne pretpostavke, teze, pitanja koja se potkrepljuju studijem drugih djela i istraživanja ili odbacuju. Naravno, tu je – kod disertacije – bio i motiv da otkriju neke nove karakteristike Marxove misli i načina gledanja na filozofska pitanja epohe subjektivnosti i možda otvore neke rasprave.

Neka djela filozofske literature te drugih bliskih područja su na Đinđića ostavila veliki utisak i imala utjecaj na oblikovanje ideja u njegovim tekstovima. Ali svaka važna knjiga ima neke reference na druga važna istraživanja i Đinđić se upućivao u vrtlog sve novijih i novijih istraživanja. Dobro mu je došlo što je izuzetno brzo čitao i mogao se zavidno dobro koncentrirati. Za vrijeme boravka u Konstanzu, u kući Ivana Glasera, stalno je bila velika gužva, svako malo bi netko upao u sobu i nešto se raspričao ili nešto pitao. Kad bi nastupio mir, Đinđić se odmah vratio svom štivu na točno istom mjestu gdje je prije prestao čitati. Možda to nije nešto posebno, ali iz moje subjektivne perspektive bilo je.

Na početku njegovih studija za disertaciju o Marxovoj filozofiji, Đinđić se intenzivno bavio ranim Hegelom, a naročito ga je okupirao zagonetni fragment pod nazivom „Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus” koji je aktualno bio predmetom žučnih rasprava među specijalistima za Hegela, budući da se nije jednoznačno moglo ustanoviti njegovo autorstvo. Fragment, jedan list ispisan na obje strane, pisan je Hegelovim rukopisom; o tomu uglavnom postoji suglasnost, kao i u datiranju (1797). Jedno vrijeme je vladala teza da je Hölderlin autor spisa (Ernst Cassirer) iz koga je ostao taj fragment pa je onda 60–80-ih prošlog stoljeća zavladao mišljenje, nakon plauzibilne analize (Otto Pöggeler), da se ipak radilo o Hegelovom autorstvu. Manje-više svi se međutim slažu da naslov fragmenta o programu jednog sistema nije adekvatan. Đinđić je bio fasciniran tom cijelom pričom, a naročito pričom o tri studenta, mladića oduševljenih francuskom revolucijom, *Tübinger Freunde*: Hegel, Schelling i Hölderlin, koji zajednički razvijaju ideje slobode, stvaralačke prirode čovjeka te daljnje radikalne političko-filozofske koncepte. Literaturu vezano uz taj kompleks – valjda svu tada dostupnu – pomno je studirao (što se engleski zove *scrutiny*). Taj sadržaj nije našao neko markantno mjesto u disertaciji odnosno knjizi o Marxu, ali je bio bitan za Đinđićevu raspravu *Subjektivnost i nasilje*.

S obzirom na to da smo paralelno studirali slične predmete, dijelili smo i mnoga za nas ponaosob važna djela. Za mene je u sklopu mog istraživanja Heideggerovog djela tada važan bio studij ključnih knjiga Edmunda Husserla, njegova učitelja. Đinđić je pak prvo otkrio Wilhelma Diltheya (iz te

epohe), donekle Husserlovog prethodnika u razvoju koncepta filozofije života. Poslije smo zajedno prevodili centralno Husserlovo djelo *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendental Phänomenologie*, te napisali predgovor koji se sastoji od dva distinktna autorska dijela. Knjiga je objavljena s velikim zakašnjenjem; ja ju čak nikad nisam imala u rukama; međutim poslije, u izdanju predgovora objavljenog u „Izabranim delima”, me je bacilo u fusnotu!

Sjećam se još dva djela koja su nam tada bila važna, meni Hans Blumenbergova *Legitimation der Neuzeit*, a njemu Reinhart Koselleckova *Kritik und Krise*, kojeg neomarksisti i protagonisti tzv. Frankfurtske škole, kao Jürgen Habermas, nisu baš cijenili te su mu zamjerali kontakte s najvećim negativcem intelektualne scene u poslijeratnoj Njemačkoj, Carlom Schmittom. Jednom je Koselleck održao jako posjećeno predavanje u auli frankfurtskog univerziteta kojem smo i mi prisustvovali; Đinđić mu je poslije predavanja pristupio i mislim da je tada spomenuo da bi rado preveo *Kritik und Krise* na srpski. Mislim da je ostao s njim u kontaktu, a poznato je da je nekoliko godina kasnije izašao prijevod knjige.

Sad mi se čini da je to tada bio prodor nove historijske perspektive u filozofiji, a valjda i drugim društvenim istraživanjima; historijska geneza pojmova, jezika u dinamici velikih, epohalnih mijena, kad stare riječi dobivaju nova značenja, donosila su veliku novu spoznajnu vrijednost, naročito tako što su omogućavala prepoznavanja suvremenih problematika u kontekstu povijesne semantike. Tako se zapravo neprimijećeno dogodio priličan spoznajno-teorijski preokret pod uplivom tih novih istraživanja, u što se mogu uvrstiti i Hans Georg Gadamerove povijesno-pojmovne konkretizacije hermeneutske metode (*Wahrheit und Methode*). Ta nova perspektiva kao i fundamentalna polazišta unutar filozofije života su odlučujuće djelovali na oblikovanje Đinđićeve rane misli. Iz te kratke retrospektive, nadam se, postaje plauzibilna tvrdnja da je Đinđić svoja pitanja i teme obrađivao veoma savjesno i dužnim znanstveničkim marom.

Nakon te faze on se intenzivno bavio ustavnopravnim pitanjima – kako iz historijskog ugla (Otto Brunner), tako i u sistematskom smislu (Carl Schmitt, Otto Kirchheimer) – ali s tim nisam pobliže upoznata. Često se također diskutiralo o Niklasu Luhmannu čija teorija sistema je tada mnogima donosila mnoge nove spoznaje. Upoznavanje s ustavnopravnim problematikama se naročito odrazilo na Đinđićeve rasprave o tada aktualnim problemima u njegovoj raspadajućoj državi. Istinske povijesno-pravne komparacijske osnove tu međutim nije bilo, iako Đinđić nije bio rad to vidjeti. Metodski je bio na dobrom putu.

Što se tiče praktičnog, političkog djelovanja, bila sam uvjerenja da prenošenje zapadnih demokratizacijskih iskustava na Srbiju u trenutku

nacionalističke fašistoidne mobilizacije kolektiva ne može uroditi plodom. Nije ga se moglo razuvjeriti. S jedne strane zbog toga što je i njega, na veliko iznenađenje, zarazio neki oblik nacionalizma, a s druge – razumljivije – jeste to da, kad ljudi u sebi osjete taj poriv za bavljenjem politikom, ne mogu ga jednostavno odložiti. Aktualno iskustvo u Njemačkoj predstavlja Robert Habeck, utjecajna i druga važna ličnost aktualnog kabineta iza Olafa Scholza, kancelara, dakle najvažniji ministar i – za divno čudo – najpopularniji. Habeck je filozof koji je promovirao na djelu Hannah Arendt, prevoditelj s engleskog i pisac dječje literature, koji se prije nekoliko godina opredijelio za politiku, iz ekoloških pobuda. Ni njegov politički trenutak nije bio baš najsretniji, jer je nakon nekoliko mjeseci od početka „njegove” legislature Rusija napala Ukrajinu te se Habeck mora nositi s ekonomsko-političkom situacijom bez presedana u poratnoj Njemačkoj, što čini u kombinaciji filozofski promišljenog diskursa i političkog pragmatizma. Međutim, društveno-političke situacije su neusporedive. Đinđić je svakako imao taj autohtoni poziv za politikom i neporecivi talent, ali u krivo vrijeme. Koliko god se trudio, nije mogao pomiriti svoj intelekt s političkom realnošću u Srbiji, jer se to nije moglo. Njegov intelektualni orijentir nije mogao nesmetano funkcionirati u tom okružju i stoga je radio greške. Kardinalne su nadaleko poznate, opravdavanja bespredmetna. Prema mojoj prosudbi, njemu je nedostajala sposobnost uviđanja vlastitih grešaka, što možda stoji i u vezi s nedostatkom iskrenosti i istinoljubivosti. Zapravo, to su naknadne spoznaje. Fundamentalna i zapravo neoprotiv bio je njegov nagli skok u krilo crkve. Suprotno humanističkim i prosvjetiteljskim idealima, omogućio je uvođenje vjeronauka u škole. Time je izdao filozofiju i svoju ideju političke filozofije. Beskrajno žalosno je to da je za to dobio „kaznu” na vlastitom pogrebu, gdje su nekom krvoločnom popu dali da mu drži posmrtni govor koji ga je u njemu u svojoj bezočnoj preuzetosti zapravo prozivao te, navodno, pozivao na osvetu zbog predaje Miloševića sudu u Den Haagu.

Đinđića u njegovoj domovini trebaju pamtit i kao duboko tragičnu ličnost.

Tragične su i posljedice njegovog umorstva jer su donijele prekid demokratskog razvoja društva, kakav je on pokrenuo. Slično sudbini izraelskog premijera Jizaka Rabina, čije ubistvo 1995. je na sad već tri desetljeća prekinulo put pomirenja s Palestincima koji je on zajedno sa Shimonom Perezom probio, preokret koji je Zoran Đinđić pokrenuo prekinut je na samom početku njegovim smaknućem, a snage koje su stajale iz toga postajale su sve jače.

Lino Veljak

Redovni profesor
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Recepcija djela Zorana Đinđića: Latinka Perović i Mijat Lakićević

Zoran Đinđić bio je i filozof i državnik, jedan od ne tako brojnih filozofa koji je od mišljenja prešao na praktičko-političko djelovanje. No, njegovo prevođenje teorije u praksu nije slijedilo utopiju Platonove *Države* (iako je rezultiralo jedinstvenim ostvarenjem ideje da filozofi trebaju biti vladari, što se dade dokumentirati već i podatkom da su nakon petootkobarskog prevrata tri ključne funkcije u državi pripale članovima Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu), već je prije vodilo računa u otrežnjujućim poukama Platonova *Sedmog pisma*² (koje su svakako primjenjive i na iskustva stečena spomenutom postpetootkobarskom epizodom filozofske vladavine, okončane – dijelom i samoskrivljenim – porazom htijenja da se od Srbije napravi normalno društvo i normalna država).

Neovisno o porazu i obnovi poretka za koji su brojni optimisti vjerovali da je spomenutim prevratom zauvijek otišao u prošlost, Đinđićevo prakticiranje vladavine ostat će zapamćeno kao jedna od rijetkih svijetlih epizoda u historiji Srbije. U tom pogledu nema, čini mi se, dileme: pozitivno vrednovanje Đinđićeve politike dijelit će svi oni koji pozitivno vrednuju baštinu američke i francuske građanske revolucije, dok će među onima koji prosvjetiteljsku tradiciju i napuštanje feudalnog poretka drže tragičnom zabludom, Zoran Đinđić ostati na lošem glasu.

No, čak i posve neovisno od Đinđićeve uloge u politici krajem prošlog i samog početka ovog milenija, preostaje njegov – nipošto oskudan – teorijski opus, što će ga buduća historija filozofije i socijalne misli vrednovati u skladu s logikom valorizacije prošlosti. A ta logika nipošto nije mehaničke naravi: mnogi za života ili u prvim razdobljima nakon smrti veličani mislioci postali su protokom vremena tek fusnote u historiji filozofije (da bi se neki od njih u nekim budućim razdobljima od fusnota uzdigli u značajna ili čak i ključna poglavlja povijesti filozofije); mnogi za života ili u

2 O kontroverzijama oko Platonova (ili pseudoplatonovskog) *Sedmog pisma* usp. npr. Breitenbach, Hermann. 1960. *Platon und Dion*. Zürich: Artemis-Verlag; Thurnher, Rainer. 1975. *Der siebte Platonbrief: Versuch einer umfassenden philosophischen Interpretation*, Hain, Mesenheim; te Graeser, Andreas. 1989. *Philosophische Erkenntnis und begriffliche Darstellung: Bemerkungen zum erkenntnistheoretischen Exkurs des VII Briefs*, Stuttgart: F. Steiner; te Allison, Robert E. 1998. „Plato’s Forgotten Four Pages of the Seventh Epistle.” *Philosophical Inquiry* 20 (1–2):49–61.

ranijim razdobljima nakon smrti ignorirani ili potcjenjivani autori doživjeli su u nekim kasnijim periodima revalorizaciju, otkriveni su kao značajni ili čak i veoma značajni mislioci. Zaključak je jasan: na temelju one recepcije koju bismo mogli označiti kao *recentnu recepciju*, ne može se jednoznačno predviđati buduća sudbina nekog opusa.

To, dakako, vrijedi i za opus Zorana Đinđića. No, i tu važi ono što važi za druge filozofijske pisce (i općenito, stvaraoc): iz recentne recepcije ne slijedi nužnost njezine kanonizacije (a to znači: iz marginalizacije ili ignoriranja – ne slijedi vječna redukcija na fusnotu ili pak potpuno prešućivanje, niti iz veličanja – trajan status velikana misli), ali se na temelju nje mogu izvesti određeni zaključci u pogledu budućeg vrednovanja dotičnog opusa. Više je faktora koji utječu na buduću sudbinu bilo kojega teorijskog (i svakog drugog) opusa, ali recentna recepcija nečijeg djela u najmanju ruku ukazuje na njegovu aktualnu važnost i čini jedan od relevantnijih faktora budućih recepcija i valorizacija.

Takvim se uvidom može opravdati osvrt na recepciju djela Zorana Đinđića u razdoblju od njegove smrti do naših dana. Odlična političko-kriminalistička rekonstrukcija njegova ubojstva sadržana u knjizi Miloša Vasića *Atentat na Zorana* te vrlo korektna – čak i izvrsna – biografija predpolitičkog Zorana Đinđića koju je u svojoj knjizi *Profil političara u mladosti* ponudio Dragan Lakićević Lakas ne spadaju u tu kategoriju recepcije, iako su višestruko korisne za razumijevanje geneze njegova teorijskog opusa i kontekstualizaciju njegove političke djelatnosti. Među djelima koja su objavljena prvih godina nakon Đinđićeve smrti vrijedi spomenuti knjige Vesne Mališić, Bojana Dimitrijevića te Dušana Veličkovića i Christoph Sodermanna, koje su uglavnom publicističkog karaktera (ali, u različitoj mjeri, ne i beznačajne za razumijevanje njegova života i opusa)³. Za recepciju su

3 Usp. Mališić, Vesna. 2004. *Zoran Đinđić. San o Srbiji*, Beograd: Čigoja; Dimitrijević, Bojan. 2007. *Zoran Đinđić. Biografija*, Beograd: Zavod za udžbenike; Veličković, Dušan i Kristof Zoderman. 2007. Đinđić, Beograd: Alexandria Press. Svakako valja spomenuti da je Nenad Dimitrijević posvetio jedno poglavlje svoje knjige *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno* objavljene 2007. Đinđićevoj koncepciji nedovršene države. Za recepciju je nesumnjivo zanimljiva i polemika koju je 2010. pokrenuo Aleksandar Molnar svojom knjigom *Sunce mita i dugačka senka Karla Šmita*, u kojoj analizira utjecaj Carla Schmitta na Zorana Đinđića i definira ga kao zagovornika totalitarizma. Jedna varijanta poglavlja te knjige posvećenoga Đinđićevom odnosu sa Schmittom objavljena je i u *Republici* pod naslovom „Šmitova ideja suverene diktature u delima Zorana Đinđića”. U polemici je među ostalima sudjelovala i Vesna Pešić. Molnarovu knjigu pozitivno je ocijenio Ivan Milenković, založivši se za demitologizaciju Đinđićeva lika i djela (usp. „O čemu govorimo kada pričamo o politici”, *Vreme*, 18. 11. 2010, str. 48). Vrijedi možda spomenuti i knjigu novinara Peđe Radosavljevića Đinđić između Lojole i Kropotkina, objavljenu 2007; ta se knjiga – prilično amaterski napisana – ne bi mogla smatrati djelom koje doseže razinu podobnu za neku ozbiljniju raspravu.

svakako mjerodavna dva zbornika, prvi objavljen 2005. u Jeni (dvojezično njemačko-srpsko izdanje)⁴, drugi 2006. u Beogradu⁵, ali po svojim su dosezima ipak najrelevantnije knjige Latinke Perović i Mijata Lakićevića⁶, koje su ujedno reprezentativne (a ne tek indikativne) za temeljne pravce recentne recepcije Đinđićeva opusa.

Knjiga Latinke Perović⁷ sastoji se od za ovu prigodu napisane kraće bilješke te od više članaka i predgovora objavljenih između 1989. i 2008, kao i jednoga ranije neobjavljenog predavanja iz 2012. Temeljna pozicija njezina pristupa i vrednovanja opusa Zorana Đinđića može se sažeti u tezu da je Đinđić bio u sukobu s dominantnom kolektivističkom tradicijom i na njoj zasnovanom populizmu te da je ponudio – doduše, ne i prvi⁸ – alternativu kolektivizmu. Temeljno opisaviši dramu balkanskih ratova u epohalnim promjenama krajem 20. stoljeća, on je prema Latinki Perović radio na pridruživanju Srbije promjenama u razvijenijem okruženju posredstvom razvijanja unutarnje kompleksnosti.

Zoran Đinđić bio je i filozof i političar. Na ponekad postavljano pitanje o odnosu između Đinđića-filozofa i Đinđića-političara, ona odgovara argumentacijom prema kojoj nema supstancijalne razlike između ove dvije dimenzije Đinđićeve ličnosti: razlika je samo u modelu ponašanja, njegova je politika zasnovana na filozofskom uvidu u nejednoznačnost i nedovršenost osnova utemeljenja⁹. Izvorna kontroverzija Srbije sastoji se

4 Božinović, Milovan, Gabrielle Schubert, and Ulrich Zwiener, ed. 2005. *Zoran Đinđić – Für ein demokratisches Serbien in Europa – Zoran Đinđić – za demokratsku Srbiju u Evropi*. Collegium Europaeum Jenense an der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Jena: Glaux Verlag.

5 Perović, Latinka, ur. 2006. *Zoran Đinđić: Etika odgovornosti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

6 Lakićević, Mijat. 2022. *Zoran prosvet(l)itelj Đinđić*. Novi Sad: Akademska knjiga.

7 Perović, Latinka. 2022. *Dominantna i neželjena elita: Zoran Đinđić*. Beograd: Dan graf, izvorno objavljeno u: Perović, Latinka. 2015. *Dominantna i neželjena elita. Beleske o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek)*. Beograd; Novi Sad: Dan graf – JMU Radio televizija Vojvodine, str. 483 – 577.

8 Prema Latinki Perović, Zoran Đinđić predstavlja (diskontinuirani, dakako) kontinuitet tradicije obilježene nastojanjima oko modernizacije Srbije (koja neizostavno uključuje i uspostavljanje alternative predmodernom konzervativizmu). Ta tradicija seže od (često prešućivanog) Dositeja Obradovića, preko (uglavnom posve zaboravljenog) Milana Piroćanca, pa sve do Marka Nikezića i tzv. srpskih liberala, eliminiranih s političke scene u sklopu konzervativnog zaokreta početkom 70-ih godina prošlog stoljeća (usp. Latinka Perović, „Predgovor: Intelektualna biografija Zorana Đinđića”, u: M. Lakićević, nav. djelo, str. 22). A taj se zaokret može označiti i kao „konzervativna birokratska kontrarevolucija” (usp. Staša Zajović, Lino Veljak, „Latinka Perović (1933–2022)”, *Monitor*, br. 1678 (2022), str. 53).

9 Latinka Perović u tim svojim ocjenama preuzima argumentaciju Dunje Melčić (usp. Dunja Melčić, „Filozofska radoznalost Zorana Đinđića”, u: *Zoran Đinđić: Etika odgovornosti*, nav. djelo, str. 101–140).

u antitezi patrijarhalnoga i modernoga, pri čemu je socijalizam u Srbiji zasnovan na spoju antimodernističkih i antikapitalističkih impulsa tradicionalnog društva. Stoga je neophodan novi društveni konsensus o zajedničkom cilju koji se može postići posredstvom zajedničkog napora i zajedničkog odricanja.

Ovdje se nameće jedno kritički intonirano pitanje: ako je ovakva interpretacija Đinđićeva temeljnog motiva kakvu daje Latinka Perović valjana (a čini se da nema nikakva razloga da u to sumnjamo), nije li tu na djelu utopija odgovornosti koja utemeljuje utopiju modernizacije (pod utopijom se tu ne podrazumijeva nikakvo utopističko maštanje o boljem svijetu, nego promišljanje i misaono oblikovanje onoga što još nije na djelu a što bi pod danim okolnostima, zahvaljujući primarno ljudskom djelovanju, moglo dospjeti do zbiljnosti). Zoran Đinđić je osporio i odbacio utopiju komunističke zajednice (koju je u ranoj mladosti zastupao u anarhističkoj i jednoznačno antiboljševičkoj varijanti), nadomjestivši je realističkim zahtjevom za modernizacijom i normalizacijom Srbije, koja bi bila utemeljena na afirmaciji principa odgovornosti i njegovom oživotvorenju. Jasna je i neosporna njegova normativna usmjerenost postavljenom cilju normalizacije i modernizacije njegove zemlje, no pitanje je u kojoj je mjeri normalizacija (istovetna s emancipacijom Srbije od njezine ukorijenjenosti u autoritarno-patrijarhalnoj i kolektivističkoj tradiciji) pod danim okolnostima uopće i bila realno moguća.

Visoku razinu suglasnosti s nalazima Dunje Melčić i Latinke Perović također iskazuje Mijat Lakićević, tvrdeći da ne postoje dva Đinđića. On, međutim, upozorava na rez koji vlada između njegova čisto intelektualnog (dakle, teorijskog, preciznije filozofijskog i socijalno-teorijskog) perioda i perioda kada je ušao u politiku (pri čemu Zoran Đinđić istodobno obitava i u više faza svojega intelektualnog i političkog razvoja). Taj prijelaz Lakićević vidi kao izraz njegove težnje da se počnu rješavati problemi u zajednici (problemi u Jugoslaviji i Srbiji) opterećenoj dubokim problemima. Lakićević utemeljeno uočava Đinđićev odmak od Marxa i marksizma, u prvom, najranijem razdoblju u smjeru anarhizma, a kasnije u smjeru liberalizma.

Kritički se može primijetiti kako nije posve jasno kakvi su modaliteti prijelaza od anarhizma liberalizmu, te koja je uloga Frankfurtske škole (prvenstveno njezinih kasnih varijanti) u toj tranziciji. No, problematičnije je što Lakićević tvrdi da je Đinđić pokazao kako Marx spada u pretkritičku tradiciju spoznajne teorije kakva je svojstvena filozofiji prije Kanta. Potvrda te tvrdnje bila bi moguća tek ako bi se dokazalo da se Marx (primjerice u *Kapitalu*) vratio pretkantovskoj metafizici, zastupajući mehanicistički materijalizam francuskog prosvjetiteljstva kakav je zastupljen u

pseudodijalektičkoj i kvazihegelovskoj elaboraciji kasnog Engelsa¹⁰. Ako bi Engelsov *Anti-Dühring* bio ključ tumačenja zbiljskog značenja Marxova slogana u obrtanju Hegela na noge, onda bi Lakićevićeva ocjena bila opravdana. Poteškoća je što i kod Đinđića i kod Lakićevića izostaje adekvatna argumentacija kojom bi se potkrijepila spomenuta teza. No, Đinđić je u svojoj kritici Marxa u pravu kada upućuje na to da Marx ignorira važnost institucija, što rezultira kauzalnim lancem koji od pokušaja izgradnje emancipiranog društva vodi do uspostavljanja poretka nekontrolirane vladavine.

Lakićević se u sporu što ga je izazvala Molnarova indikacija da se pod Schmittovim utjecajem Đinđić priklonio ideji diktature te time otvorio put totalitarizmu – i to, mora se reći, posredstvom prilično uvjerljivih argumentata – obračunava s tom postavkom, te na tragu Nenada Dimitrijevića elaborira tezu da je Đinđić bio prvi koji je na teorijski relevantan način afirmirao liberalnu misao. Značajniju ulogu od Schmittove na oblikovanje Đinđićeve političke filozofije (i filozofije politike) on pripisuje Edmundu Husserlu. Dapače, ta je uloga od ključne važnosti. Naime, upravo je susret s Husserlovom filozofijom predstavljao prekretnicu na Đinđićevom misaonom putu, te je pomoću Husserla on otkrio način na koji je moguće prevladati oštru razdvojenost između teorijskog i praktičkog uma, rascjep između teorije i prakse, filozofije i politike¹¹. Od Husserla je Đinđić preuzeo tumačenje svijeta života kao onoga što treba prihvatiti u njegovoj danosti. Odatle slijedi da se političko djelovanje mora prilagoditi zatečenoj okolini. No, to prilagodavanje ne bi trebalo značiti podilaženje dominantnim trendovima, već je ono vođeno nastojanjem zasnovanim na pozivu filozofije koji se sastoji u preobražavanju praktičkog života čovječanstva, tako da se dospije do oživotvorenja principa. I to u okolnostima obilježenima nespremnošću većinskog dijela društva da zaista krene na put modernizacije i izgradnje institucija primjerenih građanskom društvu. Jasno je da jake institucije individualiziranog društva ne mogu nastati na temeljima zatečene ruralne i patrijarhalne kulture.

Stoga se ispostavlja nužnost nadmašivanja takve kulture. No, kako je to moguće? Je li afirmacija slobodnog tržišta taj put? Je li to uspostavljanje nove koncepcije politike, koja se ne temelji ni na socijalističko-komunističkoj ideologiji (kakvu je u Srbiji reprezentirao Slobodan Milošević) niti na

10 Problematika vezana uz odnos Marxa i (kasnog) Engelsa ne može biti predmetom ovoga priloga. Za argumentaciju o pseudodijalektičkom karakteru Engelsove metafizike (i o tomu zbog čega je njegov „dijalektički materijalizam” jedna varijanta metafizike) usp. Veljak, Lino. 1979. *Marksizam i teorija odraza*. Zagreb: Naprijed; te Šundov; Zvonko. 2020. „Recepcija Engelsove filozofije u nas”. Str. 87-97 u *200 godina Friedricha Engelsa*, uredili M. Višić i M. Artić. Zagreb: Durieux.

11 Usp. M. Lakićević, nav. djelo, str. 88.

ideologiji nacionalizma (u Srbiji inkarnirane u liku Vojislava Šešelja), nego na problemskom pristupu i programatskim koncepcijama usmjerenima na modernizaciju politike i društva u zemlji? Nasuprot socijalizmu zasnovanom na državnom (odnosno ne-privatnim) vlasništvu, ali i nasuprot tzv. divljem kapitalizmu, Đinđić je pokušavao afirmirati koncept demokratski reguliranog tržišta. Preostaje ipak pitanje kako se taj koncept može oživotvoriti bez oslobađanja društva od nasljeđenog stanja svijesti (dakle, od svijesti koja je obilježena patrijarhalnom i autoritarnom kulturom). Ima li zahtjev za etikom odgovornosti moć mijenjanja zatečenog stanja? Može li snaga vizije zaista biti jača od stanja nacije?

Sva ta pitanja ostaju bez odgovora, a s njima i pripadajuće nerazrješene (ako ne i nerazrješive) antinomije i aporije. Neovisno o tim neodgovorenim pitanjima, kontroverzijama, antinomijama i aporijama, preostaje visok stupanj suglasnosti s Lakićevićevom ocjenom prema kojoj je Zoran Đinđić bio posljednji koji je Srbiju pokušao izvesti na put modernizacije i europeizacije, te da se temeljni motiv njegova ulaska u politiku mora tražiti u impulsima prosvjetiteljstva¹². Valja dodati, ušavši u politiku, Đinđić se podvrgavao – nužno pragmatičnoj – logici politike, ali njegov pragmatizam nije bio motiviran težnjom za vladavinom i njoj pripadajućoj moći kao samosvrhom, nego privrženošću vjerovanju da je Srbiju moguće normalizirati i modernizirati. Jednako tako, u njegovoj instrumentalizaciji nacionalnih (i nacionalističkih) naboja ne treba tražiti njegovo priklanjanje etnocentrizmu ili bilo čemu sličnom, nego izraz političkog pragmatizma. Imajući u vidu ono što se u Srbiji dogodilo (i još uvijek se događa) nakon njegova uklanjanja s političke i životne scene, preostaje bojazan da će kratkotrajno razdoblje filozofske vladavine biti zapamćeno kao jedna ekscelentna epizoda u historiji Srbije.

Priredili *Petar Žarković i Slaviša Orlović*

12 Usp. *isto*, str. 280–282.